

**Women's identity crisis in two novels
“Wandering Island” and “The Wandering Camel Rider” by Simin Daneshvar**

DOI:10.22111/jllr.2022.35589.2797

Somayeh Daryanavard¹ | Mohammad Ali Mahmoodi² , Mahmood Abbasi³

1. PhD. Student of Persian Language and Literature Department, University of Sistan and Baluchestan.

E-mail: somayehdaryanavard@yahoo.com

2. Corresponding Author, Associate professor of Persian Language and Literature Department, University of Sistan and Baluchestan. E-mail: mahmoodi@usb.ac.ir

3. Associate professor of Persian Language and Literature Department, University of Sistan and Baluchestan.

E-mail: abbasi@lihu.usb.ac.ir

Article history: Received date: 2020-9-1; revised date: 2021-12-3; Accepted date: 2022-4-16.

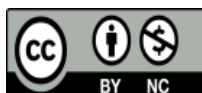
Abstract

In the modern era, the components of cultural identity-making underwent changes and transformations. It seems that in this social and cultural mess, women were more influenced by new cultural and social values than men and they had an identity crisis. The novel “Wandering Island” and its second volume “The Wandering Camel-Rider” describes the complex political-social-cultural situation of the country in the inflamed years before the Islamic Revolution and the early years after that until the beginning of the war, from a woman's perspective which is associated with Women's identity crisis. The present study has been compiled in a descriptive-analytical manner and based on library sources and tries to reveal the process of self-knowledge and identity crisis of women with a modern approach and analysis of historical-political-social-cultural conditions in two novels by Simin Daneshvar. to answer the question: What effect has the socio-political situation in Iran, along with the arrival of modern components, had on the crisis of women's identity and their bewilderment? Studies show that the crisis of women's identity in these novels, leads to nobility and deprivation, confrontation between tradition and modernity, Westernization and Westernism, the influence of modern schools of thought, confrontation of religious beliefs and feminist views.

Keywords: identity crisis, modernism, Simin Daneshvar, Wandering Island, The Wandering Camel Rider.

Cite this article: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. 21, No.40, 2023, pp.59-76. Publisher: University of Sistan and Baluchestan. Title of paper: " Women's identity crisis in two novels “Wandering Island” and “The Wandering Camel Rider”” The Authors: Daryanavard.S & Mahmoodi.M.A& Abbasi.M.

DOI: 10.22111/jllr.2022.35589.2797

1- Introduction

The modern novel is a field for searching, discovering identity, and re-reading social and cultural issues. The Persian novel has opened a new window for readers to understand the historical, political, social and cultural structure of society. The protagonist of the new world, or rather the protagonist of the novel, is a problematic person, and the novelist narrates his relationship with the world around him. "The process of the inner form of the novel is the march of the problematic person towards himself, in a way that leads the person from vague servitude to a completely heterogeneous and merely existing and meaningless reality to a clear knowledge of himself" (Lukács, 1397: 75).

As a result of the sudden social and cultural changes that have taken place in traditional societies, the sources of traditional identity have also changed. "Changes in the distinctive social and cultural structure that have taken place in recent decades and transformed the face of the world, declining cohesive and relatively stable traditional identities, and instead the multiplicity of sources of identity and group affiliation, have fragmented the modern subject and as a result, an identity crisis has emerged" (Rafatjah, 1389: 119). Identities are fluid and changeable; Thus, with the change of man's attitude towards himself and society, all the elements of traditional identity change over time. "With the advent of modernity, a conception of human identity was formed, which from the very beginning bore the stamp of internal contradictions and finally the emergence of unsolvable imbalances on the forehead. What became known as the Identity Crisis is part of a larger process of transformation that changed the centralist structures of modern societies and, in fact, displaced them" (Ahmadi, 1998: 44-43).

In this way, the unified subject will become a notion of different subjects, and in the words of Georg Simmel, "the mystery of the history of modern man is in this dynamic movement of life and the replacement of one form with another, and more interestingly now, the basic idea of humanism in the new era is the tendency to deformity" (1380: 3). Underneath the totality of identity, the project of gender identity as a social issue is the result of women's rethinking to break free from the domination of collectivism and overcome the barriers that extend from the home and family to society and government. "The more women leave the home, the more they will participate in the liberation process. However, for women and girls liberated from the traditional family, identity issues become more important. Because it must be able to redefine its position and social identity in society" (cf. Giddens, 2005: 127-126).

"The identity crisis that arose in the 1340s and beyond as a result of the disintegration of traditional values and the replacement of new values, affects women more than men. In conditions of cultural dispersion, lack of democracy, and the dominance of patriarchal relations, women have less opportunity than men to realize their personal personality and identity, and more than them, they become confused and self-defeating" (Mir Abedini, 1998, vol. 1-2: 606). In these two novels, Simin Daneshvar, by criticizing the patriarchal society and making egalitarian demands, is in fact trying to gain the identity and status of women. In the transition from tradition to modernity, in patriarchal and traditional societies, women, under the influence of modern Western slogans of women's liberation and equality, are trying to discover their identities.

2- Research methodology

The present research has been compiled in a descriptive-analytical manner and based on library sources.

3- Discussion

In the novel "Wandering Island" and its second volume, "The Wandering Camel Rider", the Wandering and the Crisis of Women's Identity are depicted from the perspective of a woman in the inflamed and ambiguous years before the Islamic Revolution and the early years of the Revolution until the beginning of the imposed war. In this unsettled situation and socio-political turmoil, the arrival of modern components intensifies the process of confusion and crisis of women's identity. Discovering the true identity and inner contradictions of women in these two novels is depicted as a constant struggle with themselves and the world around them, to find their true identity. They want to evaluate themselves in order to discover their identity. Including Hasti (the first character of the story) who is always exploring to reach his true identity and is faced with confusions along the way. Hasti is a bewildered girl who is, in fact, without a unified and cohesive identity, and this confusion and bewilderment is a reflection of the bewilderment of man in the modern age, whose historical, social and cultural conditions have turned him into a mixture of identity crises.

4- Conclusion

In the novels "Wandering Island" and "The Wandering Camel Rider", the political, social and cultural realities of the years before the Islamic Revolution and the early years of the Revolution to the beginning of the imposed war are depicted, which is accompanied by confusion and crisis of women's identity. The main character of these two scholarly novels is a bewildered woman who is, in fact, without a unified identity, and this confusion is a reflection of the bewilderment of man in the modern age, whose political, social and cultural conditions have turned him into a mixture of identity crises.

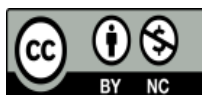
The most obvious aspect of socio-political confusion in the novel is the image of aristocratic and prosperous life in the face of poverty and deprivation. The influence of modern schools of thought, the confrontation of religious beliefs and disbelief in it, the confrontation of patriarchal views and feminism, all of which in some ways have greatly influenced the crisis of identity and bewilderment of women, especially the first character of the novel.

5-References

- 1- Ahmadi, Babak,1998, **The Riddle of Modernity**. Tehran: Markaz.
- 2-Ameli Rezaei, Maryam,2010, **Sociological Critique of the Wandering Island Novel**, Parnian Sokhan, Proceedings of the Fifth Conference on Persian Language and Literature Research, pp. 2289-2311.
- 3-Daneshvar, Simin,2001(a), **Wandering Island**, Tehran: Kharazmi.
- 4-Daneshvar, Simin, 2001(b), **The Wandering Camel Rider**, Tehran: Kharazmi.

- 5-Ghanbari, Bitā; Daeizadeh Jelodar, Amin, 2016, **Sociological Analysis of Simin Daneshvar's Works**, Journal of Cultural Research Society, Institute of Humanities and Cultural Studies, Vol 7, No. 4, pp. 131-157.
- 6-Giddens, Anthony, 2005, **World Perspectives**, translated by Mohammad Reza Jalaeipour, Tehran: Tarh-e no.
- 7-Goushegir, Ezzat Al-Sadat, 1995, **A Look at the Wandering Island**, Journal of Iranology, Vol 7, No. 4, pp. 844-848.
- 8-Hassanli, Kavous; Salari, Ghasem, 2007, **Signs of Feminism in the manuscripts of Simin Daneshvar**, Journal of Women Studies, Vol 5, No. 1, pp. 25-25.
- 9-Karimi, Roghayeh, 2011, **Critique and Analysis of the Novel the Wandering Camel Rider by Simin Daneshvar**, Master Thesis, Supervised by Ebrahim Ranjbar, Mohaghegh Ardabili University.
- 10-Lukács, György, 2018, **Novel Theories**, translated by Hassan Mortazavi, Tehran: Ashian.
- 11-Mehrvar, Zakaria, 2004, **“Simin Daneshvar and the Island of Wandering” on the shore of Wandering Island: Simin Daneshvar Festival**, Tehran: Sokhan, pp. 534-525.
- 12-MirAbedini, Hassan, 1998, **One Hundred Years of Iranian Fiction**, Vol 1-2, Tehran: Cheshmeh.
- 13-MirAbedini, Hassan, 2004, **One Hundred Years of Iranian Fiction**, Vol 3-4, Tehran: Cheshmeh.
- 14-Moradipour, Fatemeh, 2011, **Structural and Content Analysis of Wandering Island**, Master Thesis, Supervised by Mohammad Reza Omranpour, Arak University.
- 15-Moradpour Nodeh Pashangi, Faezeh, 2012, **Explaining the evolution of gender-social identity of female characters in the stories of Simin Daneshvar**, Master's thesis, under the guidance of Zeinab Norouzi, Birjand University.
- 16-Rafatjah, Maryam, 2010, **The Evolution of the Concept of Subject and Identity in Cultural Theory**, Quarterly Journal of Cultural Studies, University of Tehran: Barge Farhang, pp. 118-129.
- 17-Simmel, George, 2001, **Conflict of Modern Culture**, translated by Haleh Lajevardi, Arghanoun Quarterly, Vol. 18.

Cite this article: *Journal of Lyrical Literature Researches*, Vol. 21, No.40, 2023, pp.59-76. Publisher: University of Sistan and Baluchestan. Title of paper: " Women's identity crisis in two novels "Wandering Island" and "The Wandering Camel Rider" " The Authors: Daryanavard.S & Mahmoodi.M.A& Abbasi.M.
DOI: 10.22111/jllr.2022.35589.2797

بحران هویت زنان در دو رمان

جزیره سرگردانی و ساربان سرگردان از سیمین دانشور

سمیه دریانورد^۱ | محمدعلی محمودی^۲ | محمود عباسی^۳

somayehdaryanavard@yahoo.com

mahmoodi@lihu.usb.ac.ir

abbasi@lihu.usb.ac.ir

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان. رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان. رایانامه:

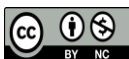
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان. رایانامه:

چکیده

در دوران مدرن مؤلفه‌های هویت‌ساز، دستخوش تغییر و دگرگونی شد. به نظر می‌رسد در آشفته بازار فرهنگی و اجتماعی، زنان بیش از مردان تحت تأثیر ارزش‌های جدید فرهنگی و اجتماعی قرار گرفتند و در نتیجه دچار سردرگمی و بحران هویت شدند. در رمان جزیره سرگردانی و ساربان سرگردان، اوضاع پیچیده و مبهم سیاسی و اجتماعی کشور در سال‌های ملت‌هت قبل از انقلاب اسلامی و سال‌های آغازین انقلاب تا آغاز جنگ، تصویر شده است که با زمینه سرگشتگی و سرگردانی و بحران هویت زنان همراه است. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای تدوین شده است، و در عین آشکار ساختن روند خویش‌شناسی و بحران هویت زنان با رویکرد مدرن و تحلیل شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در دو اثر سیمین دانشور، به این پرسش پاسخ داده است که اوضاع سیاسی اجتماعی ایران هم‌زمان با ورود مولفه‌های مدرن، چه تأثیری بر بحران هویت و سرگشتگی زنان نهاده است؟ بررسی‌ها نشان می‌دهد که بحران هویت زنان در این رمان‌ها، در دوره مورد نظر، منجر به تقابل اشرافیت و محرومیت، تقابل سنت و مدرنیته، غربزدگی و غربگرایی، نفوذ مکتب‌های فکری مدرن، تقابل اعتقادات مذهبی و دیدگاه‌های فمینیستی شده است.

کلید واژه‌ها: بحران هویت، مدرنیسم، سیمین دانشور، جزیره سرگردانی، ساربان سرگردان.

نام نشریه: پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۱، شماره ۴۰، ۱۴۰۲، صص ۷۶-۵۹. ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۱۱ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱/۲۷ نویسندگان: دریانورد، سمیه؛ محمودی، محمدعلی و عباسی، محمود. عنوان مقاله: "بحران هویت زنان در دو رمان جزیره سرگردانی و ساربان سرگردان سیمین دانشور"

DOI: 10.22111/jllr.2022.35589.2797"

۱- مقدمه

رمان مدرن عرصه جستجو، کشف هویت و بازخوانی مسائل اجتماعی و فرهنگی است. و رمان فارسی نیز دریچه‌ای تازه به فهم و شناخت ساختار تاریخ، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه، به روی خوانندگان گشوده است. قهرمان دنیای جدید یا به عبارت بهتر، قهرمان رمان، فردی مسأله‌دار است و رمان‌نویس رابطه این فرد را با جهان پیرامونش روایت می‌کند. «فرایند شکل‌درونی رمان، راه‌پیمایی فرد مسأله‌دار به سوی خویشتن خویش است، طی طریقی که فرد را از بندگی گنگ، نسبت به واقعیتی کاملاً ناهمگن و صرفاً موجود و تهی از معنا به شناختی روشن از خویشتن خویش رهنمون می‌شود» (لوکاچ، ۱۳۹۷: ۷۵).

در نتیجه تحولات اجتماعی و فرهنگی که به یک‌باره در جوامع سنتی به وجود آمد، منابع هویت‌ساز سنتی نیز دستخوش تغییر و تحول شد. «تغییرات ساختار اجتماعی و فرهنگی متمایزی که در دهه‌های اخیر رخ داده و چهره جهان را دگرگون کرده، هویت‌های منسجم و نسبتاً پایدار سنتی رو به افول گذاشته و در عوض تعدد و تکثر منابع هویت‌یابی و تعلقات گروهی، سوژه مدرن را دچار انشقاق و چندپارگی کرده است در نتیجه بحران هویت پدید آمده است» (رفعت‌جاه، ۱۳۸۹: ۱۱۹). هویت‌ها سیال و تغییرپذیرند؛ بنابراین با تغییر نگرش انسان از خود و اجتماع، به مرور تمامی عناصر هویت‌بخش سنتی تغییر می‌کند. «با پیدایش مدرنیته، برداشتی از هویت انسان، شکل گرفت که از همان آغاز، مهر تناقض‌های درونی و سرانجام پیدایی ناسازهای حل‌ناشدنی را بر پیشانی داشت. آنچه به عنوان بحران هویت معروف شد، جزئی از فراشد گسترده‌ای از دگرگونی‌هاست که ساختارهای مرکزگرای جوامع مدرن را تغییر دادند و در واقع آنها را جابه‌جا کردند» (احمدی، ۱۳۷۷: ۴۴-۴۳).

به این ترتیب، سوژه واحد و یکپارچه، به پنداری از سوژه‌های گوناگون تبدیل خواهد شد و به قول جورج زیمل «راز و رمز تاریخ انسان مدرن، در همین حرکت پویای زندگی و جایگزینی شکلی به جای شکل دیگر است و جالب‌تر اینکه در حال حاضر، ایده اساسی انسان‌گرایی در دوران جدید، تمایل به بی‌شکلی است» (۱۳۸۰: ۳). ذیل کلیت هویت، طرح هویت جنسیتی به عنوان مسأله اجتماعی، حاصل بازاندیشی زنان، برای رهایی از سیطره جمع‌گرایی و غلبه بر موانعی است که از خانه و خانواده تا جامعه و حکومت را در برمی‌گیرد. «هر چه زنان بیشتر از خانه خارج می‌شوند، بیشتر در فرایندهای رهایی‌بخش مشارکت خواهند جست، با این حال برای زن و دختر رهایی‌یافته از چارچوب خانواده سنتی، مسائل هویتی بیش از پیش اهمیت می‌یابد. زیرا باید بتواند موقعیت و هویت اجتماعی خود را در جامعه بازتعریف کند» (رک، گیدنز، ۱۳۸۴: ۱۲۷-۱۲۶).

«بحران هویتی که در سال‌های ۱۳۴۰ به بعد بر اثر در هم ریختگی ارزش‌های سنتی و جایگزینی ارزش‌های تازه پدید می‌آید، زنان را بیش از مردان تحت تأثیر قرار می‌دهد. در شرایط تشنّت فرهنگی، فقدان دموکراسی، و چیرگی مناسبات پدرسالارانه، زنان کمتر از مردان فرصت تحقق بخشیدن به شخصیت و هویت فردی خود می‌یابند و بیش از آنان سردرگم و خودباخته می‌شوند» (میرعابدینی، ۱۳۷۷ ج ۱ و ۲: ۶۰۶). سیمین دانشور، در این دو رمان، با انتقاد از جامعه مردسالار و طرح مطالبات تساوی طلبانه، در واقع تلاشی در جهت کسب هویت و جایگاه زنان می‌کند.

«دانشور خواسته است از دید یک زن به فرایند تاریخ و زندگی بنگرد، اما آن زن نگاه و ذهنیتی از آن خود ندارد.

این امر ریشه‌های تاریخی متعدد دارد؛ ریشه‌هایی که زنان را ناگزیر از پذیرش انتظارات جامعه و درونی کردن و توجیه آن برای خودشان می‌کند، به طوری که دیگر امکان و باوری برای مقابله با سرنوشت محتوم نمی‌یابند. زنان نویسنده‌ایی که می‌کوشند خارج از چارچوب‌های مرسوم به احساسات و امیال زنان بپردازند، با مشکلات گوناگون مواجه می‌شوند، زیرا ناگزیر از طرح مسائلی بحث‌برانگیز و مشوش‌کننده‌اند» (همان ج ۴-۳: ۱۱۱۰).

در گذر از سنت به مدرنیته، در جوامع مردسالار و سنتی، زنان تحت تأثیر شعارهای غرب مدرن، مبنی بر آزادی و تساوی زنان در حال تلاش و کندکاو برای کشف هویت خویش هستند.

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

در رمان جزیره سرگردانی و جلد دوم آن، ساریان سرگردان، سرگردانی و بحران هویت زنان، در سال‌های ملتهد و مبهم قبل از انقلاب اسلامی و سال‌های آغازین انقلاب تا آغاز جنگ تحمیلی از دید و نگاه یک زن تصویر شده است. در این اوضاع نابسامان و آشفته سیاسی- اجتماعی، ورود مؤلفه‌های مدرن فرایند سرگشتگی و بحران هویت زنان را تشدید می‌کند. کشف هویت واقعی و تضادهای درونی زنان در این دو رمان به صورت جدال همیشگی با خود و دنیای اطرافشان، برای پیدا کردن هویت واقعی‌شان تصویر شده است. آن‌ها می‌خواهند خود را ارزیابی کنند تا هویت خود را کشف کنند. از جمله هستی (شخصیت اول داستان) که همواره در کندوکاو رسیدن به هویت واقعی خود است و در این مسیر با سرگردانی‌هایی روبه‌روست. هستی، دختری سرگشته و در واقع بدون هویت یک‌پارچه و منسجم است و این آشفتگی و سرگشتگی، بازتاب سرگشتگی انسان، در عصر مدرن است که شرایط تاریخی، اجتماعی، فرهنگی او را تبدیل به آمیزه‌ای از بحران‌های هویتی کرده است. این مقاله به این سؤال پاسخ می‌دهد که: اوضاع سیاسی- اجتماعی و فرهنگی ایران، همزمان با ورود مؤلفه‌های مدرن چه تأثیری بر بحران هویت و سرگشتگی زنان نهاده است؟

۱-۲- هدف و ضرورت تحقیق

بررسی ساختارهای سیاسی- اجتماعی و فرهنگی ایران، به منظور نقد و تحلیل بحران هویت زنان، در دو رمان جزیره سرگردانی و ساریان سرگردان سیمین دانشور از اهداف مقاله حاضر است.

۱-۳- روش تحقیق

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی- تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای تدوین شده است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در پایان‌نامه‌هایی با عنوان «تحلیل ساختاری و محتوایی جزیره سرگردانی» اثر فاطمه مرادی‌پور (۱۳۹۰)، پیوند درونی میان عناصر داستان و زبان نویسنده، بررسی شده که در یک پاره به تحلیل محتوایی موضوع سرگردانی و پیوند آن با عناصر داستان پرداخته شده است و پایان‌نامه‌ای با عنوان «نقد و تحلیل رمان ساریان سرگردان سیمین دانشور» اثر رقیه کریمی (۱۳۸۹)، به بررسی عناصر داستانی و نقد فمینیستی و برخی مؤلفه‌های آن، با ارائه پیام آن که دست‌یابی به هویت خویشتن است، پرداخته شده است. در پایان‌نامه‌ای نیز با عنوان «تبیین تحول هویت جنسیتی- اجتماعی شخصیت‌های زن در داستان‌های سیمین دانشور» اثر فایزه مرادپورنوده پشنگی (۱۳۹۱)، تحول در شخصیت‌های زنان در داستان‌های دانشور بررسی شده است. در مقاله‌ای با عنوان «نقد جامعه‌شناختی رمان جزیره سرگردانی» اثر مریم عاملی رضایی (۱۳۸۹)، با در نظر گرفتن درون‌مایه اجتماعی رمان در قسمت بررسی شخصیت، به طور مختصر به مضمون بحران هویت، اشاراتی شده است. مقاله‌ای با عنوان «تحلیل جامعه‌شناختی آثار سیمین دانشور» اثر بیتا قنبری (۱۳۹۵) به عواملی چون تحولات اجتماعی و انقلاب بیرونی و درونی و ارتباط و تناظر ساختار ادبی و ساختار اجتماعی پرداخته است. مقاله «نگاهی به جزیره سرگردانی» عزت‌السادات گوشه‌گیر (۱۳۷۲)، نگاهی کلی و مختصر به مضمون جزیره سرگردانی دانشور دارد و مقاله‌ای با عنوان «نشانه‌های فمینیسم در آثار سیمین دانشور» اثر کاووس حسن‌لی و قاسم سالاری (۱۳۸۶) به نشانه‌های ساده و آشکار فمینیسم در آثار سیمین دانشور پرداخته است.

۲- هویت و بحران هویت

مسأله هویتی که در دوران مدرن، به آن پرداخته می‌شود، در واقع برای سنتجش انسان امروزی در مقابله با تحولات اخیر تمدن و فرهنگ است. از لحاظ اجتماعی و فرهنگی نیز وقتی فرد در جامعه‌ای با ارزش‌های فرهنگی یکسان زندگی می‌کند و با نظام ارزشی تازه‌ای مواجه نیست، احساس بحران نمی‌کند؛ ولی وقتی با ارزش‌های جدید و تفکرهای متفاوت مواجه می‌شود به مقایسه می‌پردازد و اگر این ارزش‌ها را بالاتر و برتر از ارزش‌های قبلی دید، احساس از خودبیگانگی و بحران هویت خواهد کرد. در دنیای مدرن با پیچیده شدن و گسترده شدن هنجارها، ارزش‌ها و روابط متقابل میان افراد و حتی ملل، هویت و منابع هویت‌ساز و کنش انسان امروز برای ارائه تعریف منسجم از خود به بحثی مهم و چالش‌برانگیز تبدیل شده است.

۳- تصویر کلی بحران و سرگردانی در دو رمان سیمین دانشور

عنوان این دو کتاب، خود بیانگر سرگردانی و آشفتگی فضا و شخصیت‌های رمان است. و روایت سردرگمی دختر جوانی به نام هستی نوریان است که در برهه‌ای از زندگی‌اش گرفتار بحران و تردید در مورد مسائلی است که مجبور به انتخاب می‌شود. رمان با خوابی آشفته شروع می‌شود که هستی شخصیت اول رمان در سرزمینی ناشناس سردرگم است و صحبت از کلیدی است که گم شده است. «آن‌ها که کلید را داشتند همه‌شان گم و گور شدند» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۶). این آغاز، براعت استهلالی از سردرگمی و سرگردانی شخصیت اصلی داستان در مسیر زندگی است. بحران بی‌هویتی و سرگردانی در نهایت یأس و اندوه بر زبان هستی جاری می‌شود. «همه چیز یک دام است. شرط‌بندی، خلاء سبک، هرج و مرج، انزجار، ترس، بحران شناخت، با قلب برویم یا عقل؟ ... بی‌هویتی لقوه این یکی، سکسکه اون یکی» (همان، ب: ۵۵). هستی، همه ساکنان زمین را سرگشته و سرگردان تلقی می‌کند و آن را ناشی از چرخش کره زمین می‌داند. «خوب سرگشته‌ام. کی نیست؟ کره زمین سرگردان است. من هم یکی از ساکنان کره زمین» (همان، الف: ۲۵۵). و همچنین شعر سرگردانی زمین سروده هستی نیز شاهدی قوی بر این ادعاست.

«لاله واژگون، قفس‌های تُو و تودرتو؛ دور خود و گرد خورشید در چرخشم، و سیاره‌ای در کنارم نه!

از این تنهایی و تعلیق چه سود؟ و از این گوی سرگردان که منم؟» (همان، ۲۸۰).

«چه خوب سیل افکار درهم ریخته شرقی و غربی می‌توانست آدم را گیج بکند و آن شعر، شعر سرگردانی زمین که هستی گفته بود» (همان، ب: ۳۶). هستی بین گردش زمین و سردرگمی افکار آدمی، ارتباط هنری ایجاد کرده و سرگردانی انسان را متأثر از آن می‌داند.

محوری‌ترین صحنه‌ها، توصیف‌ها و گفتگوها در رمان، وصف حال سرگردانی و سردرگمی شخصیت‌ها، به ویژه شخصیت اصلی رمان است. که دانشور به شیوه‌های مختلف آن را از زبان شخصیت اول روایت کرده است: «چقدر دنیای ما تنگ است. چقدر از همه چیز و همه کس سرخورده‌ایم. انگار دنیای ما صدفی است که مرواریدی در آن نیست. زندگی‌مان یک کشتی بی‌لنگر است. پر از تضاد. هیچ کس مشکل ما را ننگشود. به هر روزنه‌ای رو آوردیم اما همه روزنه‌ها بسته بود. این کشتی بی‌لنگر کژ می‌شود و مژ می‌شود و به صخره می‌خورد و می‌شکند» (دانشور، ۱۳۸۰ ب: ۷۸). در این پاره از گفتگوی درونی هستی، یأس و ناامیدی، بی‌معنایی و بی‌هدفی زندگی موج می‌زند که برخاسته از تضاد و تناقض‌های درونی وی با جهان نامأنوس مدرن است.

۴- بازتاب شرایط سیاسی-اجتماعی و تأثیر آن بر بحران هویت

در رمان‌های جزیره سرگردانی و ساریبان سرگردان، ساختار سیاسی-اجتماعی کشور، در سال‌های آشفته قبل و بعد از انقلاب اسلامی تا زمان جنگ تحمیلی، تصویر شده است. که آشفتگی درونی و گمگشتگی هویت روشنفکران و زنان را به همراه دارد. دانشور، آشفتگی اجتماعی تهران را به کتابخانه‌ای درهم برهم با موضوعات متنوع بدون فهرست تشبیه کرده و آن را به آشفتگی و بحران مردم آن جامعه پیوند می‌زند.

«هستی گفت: یک همدوره‌ای دارم که مهندس معمار است... توصیفی که او درباره تهران می‌کند جالب توجه است. او می‌گوید تهران یک شهر خاکستری یا قهوه‌ای است. شبیه کتابخانه‌ای است پر از کتاب‌های پراکنده و فهرست نشده. نه فهرست الفبایی دارد و نه فهرست موضوعی. در این کتابخانه گل و گشادی از صور قبیحه و الفیه و شلفیه و عاق والدین و امیر ارسلان گرفته تا کتاب‌های فلسفی و عرفانی و دیوان حافظ و مولوی و قرآن کریم ریخته شده، می‌گوید شهر مرکزیت ندارد. هیچ چیزش جای خودش نیست... در کل، تهران عین مردمی است. که در آن زندگی می‌کنند» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۱۷۲).

این دو رمان را می‌توان وضعیت جامعه بی‌ثبات ایران دانست که همواره بحران‌های سیاسی-اجتماعی، آن را دستخوش دگرگونی کرده است: «صدای مراد: سردرگمی... آشفتگی تاریخی... کشور ما یک جزیره سرگردانی وسیع است» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۲۴۳). «و باز یادش آمد که وقتی با مراد از جزیره سرگردانی سردر آوردند، مراد گفت: چه طنز تاریخی عجیبی، شاه می‌گوید: جزیره ثبات، ما در جزیره سرگردانی هستیم» (همان: ۱۸۵).

انتخاب عنوان جزیره سرگردانی، برای رمان، اشاره به اوضاع آشفتنه سیاسی-اجتماعی آن دوره ایران و نیز تعریضی به ادعای شاه که ایران را جزیره ثبات نامیده بود، دارد. «دانشور در مقابل گفتمان حاکم که ایران را جزیره ثبات می‌خواند، رمان را بر محور سرگردانی انسان ایرانی قرار داد و بر آن عنوان جزیره سرگردانی نهاده است. نویسنده خود در این زمینه می‌گوید: جزیره سرگردانی اسمی بود که از همان ابتدای کار در مقابله با جزیره ثبات و آرامش که شاه از آن دم می‌زد، انتخاب کرده بودم» (مهرور، ۱۳۸۳: ۵۲۵).

از آنجا که در این دو رمان با تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران با رویدادهای دهه چهل و پنجاه روبه‌رو هستیم. در این سطح از روایت، مبارزه با رژیم شاهنشاهی مطرح است، در این مبارزه هر فرد و گروهی به طریقی، اختلاف خود را با رژیم نشان می‌دهد؛ به تعبیری، هر کدام ایدئولوژی خاص خود را مطرح می‌کنند. «یکی از راه‌هایی که نویسنده برای انعکاس ایده‌ها و تفکرات مسلط جامعه آن روز انتخاب می‌کند برجسته‌سازی هر یک از شخصیت‌های داستان به عنوان نماینده یک ایدئولوژی و مکتب خاص است. بنابراین هر شخصیت داستان را می‌توان تپیی دید که منش و جریان فکری خاصی را به نمایش می‌گذارد و به نوعی سخنگوی روح زمانه است» (میرعابدینی، ۱۳۸۳: ۱۱۴۴).

به عنوان مثال: سلیم نماینده روشنفکر مذهبی، طرفدار مبارزه معتدل و مخالف مبارزه مسلحانه است. «من هم به مبارزه مسلحانه اعتقاد ندارم، مبارزه مسلحانه امکان دمکراسی را از بین می‌برد تا وقتی که مخفی است... و مبارزه مسلحانه ناگزیر مخفی است» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۱۶۵). و مراد نماینده روشنفکر، معتقد به مبارزه مسلحانه و در واقع نقطه مقابل سلیم است. «تنها راه مبارزه، مبارزه مسلحانه است» (همان: ۳۲۰). و همچنین عدم اعتقاد استاد مانی به هیچ نوع مبارزه‌ای. «هستی جلو استاد مانی ایستاد: خود شما هر نوع مبارزه‌ایی را بی‌فایده می‌دانستید. هر نوع مسلکی را نفی می‌کردید. می‌گفتید در کشورهای جهان سوم، هزار نوع نیرو عمل می‌کند...» (همان: ب: ۶۵). در این سطح از رمان با سردرگمی روشنفکران و مبارزان سیاسی، در مقابله و مبارزه با اوضاع سیاسی و مخالفت با حکومت شاهنشاهی مواجهیم که هر یک از آنان بر سر ایدئولوژی خاص خود سرگردانند.

۴-۱- تقابل اشرافیت و محرومیت

سیمین دانشور در این دو رمان، به وجه زیبایی، جلوه‌هایی از مقایسه طبقه محروم و طبقه مرفه را بازتاب داده است و صحنه نمایشی از اشرافیت و محرومیت را در مقابل هم به تصویر می‌کشد. «بیژن گفت که پدرش نوستالژی اشرافیت دارد. هستی گفت:

اگر اشرافیت از ریشه شرف باشد، خوب چیزی است منتها اشرافیت هم در این جا تغییر معنا داده. اشرافیت تهران یعنی بریز و بیاش و مصرف بی‌رویه برای خودنمایی» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۱۶۹).

نویسنده در این رمان به وفور مهمانی‌های مجلل و ریخت و پاش‌های اشرافی و سفره‌های رنگینی از غذا را به تصویر می‌کشد و اغلب هنگام وصف چنین مهمانی‌هایی یاد می‌دهد از گرسنگان و محرومان می‌کند. و می‌خواهد مقایسه‌ای از زندگی مرفه و محروم به دست دهد. حدیث نفس هستی بعد یکی از این مهمانی‌ها چنین بازتاب یافته است:

«اگر سلیم آنجا بود که خدا رو شکر نبود می‌گفت: عقده حقارت و غریب‌دگی و ارضای آن به وسیله شرف‌زدگی. اگر مراد بود که کولاک می‌کرد فریاد می‌زد. مصرف، مصرف، مصرف... به اسباب‌بازی‌های پرویز نگاه می‌کرد و می‌گفت: مدل‌های واقعی‌شان غیر از انسان فضایی در زرادخانه‌های کشور شاهنشاهی انباشته شده. شاید از گرسنگان هند و بیافرا هم حرف می‌زد» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۱۳۶-۱۳۵).

حمام سونای زنان، که زنان فربه و بی‌دردی را به تصویر می‌کشد که کاری جز خوردن و استراحت ندارند. این زنان، در ذهن شخصیت اصلی داستان (هستی) در دیدگاهی انتقادی با گرسنگان بیافرا مقایسه می‌شوند. «هستی به خانم موفرفری هشتاد کیلویی رو کرد، اما زن داشت از رایا وقت می‌گرفت و چانه می‌زد که نوبت ماساژ او را جلو بیندازد. هستی حالا دیگر مصمم شده بود یک تابلو حمام سونا بکشد و اسمش را بگذارد برهنه‌های چاق بی‌درد. و ندانست چرا ناگهان به یاد بیافرا افتاد و آدم‌های از لاغری چون دوک، و بچه‌های نی‌قلیانی که دنده‌هایشان را می‌شد شمرد، اما شکم‌هایشان برآمده بود. شکم‌هایشان که خالی بود، پس چرا برآمده بود؟» (همان: ۱۸-۱۷).

و نیز مقایسه نگرانی سفیر هند از واکسن زدن به سگش در مقابل میلیون‌ها نفر انسان از گرسنگان هند، نمونه‌ای از تقابل اشرافیت و محرومیت را به تصویر می‌کشد. «زن سفیر هند دلواپس سگش بود. می‌ترسید حال سگ محبوبش در هواپیما بهم بخورد، از آمپولی حرف می‌زد که بنگاه پاستور بایستی به سگ بزند و... هستی چنان از جا در رفت و گفت: خانم سفیر، در هند میلیون‌ها نفر از گرسنگی می‌میرند و شما به فکر سگ ملوستان هستید که...» (همان: ۲۱-۲۰).

از آن جا که هستی در زندگی شخصی، هم صحنه‌هایی از اشرافیت را مشاهده و تجربه کرده و هم طعم فقر و محرومیت را چشیده است، ذهنش مدام درگیر مقایسه تقابل اشرافیت و محرومیت است. و در این زمینه نیز با سرگشتگی‌هایی روبه روست.

۵- بازتاب شرایط فرهنگی بر بحران هویت در رمان

هنگامی که فرد با فرهنگ جدیدی آشنا می‌شود، در رویارویی با فرهنگ جدید دچار چالش می‌شود. از این رو ممکن است، هویت او نیز تحت تأثیر آن فرهنگ قرار بگیرد. بعضی از شخصیت‌های رمان به دلیل ارتباط با مستشاران خارجی و نفوذ فرهنگ غربی، کورکوانه از فرهنگ و تمدن غربی تقلید می‌کنند.

۵-۱- تقابل سنت و مدرنیته

جایگاه طبقاتی هستی از یک طرف وابسته به طبقه متوسط (کارمند وزارت هنر) و تحت تأثیر زندگی ساده و سنتی مادر بزرگ است، مادر بزرگی که یگانه فرزندش را شهید می‌پندارد و به دفعات نماز صبح می‌خواند، و از طرف مادر و همسر مادرش، وابسته به طبقات بالای اجتماعی، الگوی مصرفی مدرن و مهمانی‌ها که به سبک زندگی اعیان و توسط طبقات بالا و مستشاران خارجی برگزار می‌شود. به گفته هستی «یک پایمان را مادر بزرگ کشید و پای دیگرمان را مادر» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۱۷۰).

در رمان دانشور با نسل‌های مختلف زن ایرانی روبه‌رویم که هر کدام از آنان بسته به موقعیت تاریخی و اجتماعی با شکلی از هویت‌یابی در چالش هستند. وجه بارز آثار سیمین دانشور، دغدغه‌هایی پیرامون زندگی‌های زنان از طبقات مختلف

اجتماعی است. شخصیت‌هایی که باید درون آنها را کاوید و مسائل و مشکلاتشان را نشان داد. او سه نسل گوناگون (مادربزرگ، مادر و نوه) را در کنار هم قرار می‌دهد تا تضادهای فکری و اجتماعی را آشکارتر نشان دهد.

«سیمین دانشور در این رمان رابطه سه نسل زن را در سه مقطع تاریخی نشان می‌دهد؛ مادربزرگ که به اصالت‌های سنتی، فکری و عاطفی دوره مصدق متعلق است. مادر نمایانگر دوره بی‌ریشگی سال‌های بعد از کودتای ۲۸ مرداد تا اوایل انقلاب است که هویت خدشه‌دار شده است. هستی نماینده نسلی است که بین دو شیوه فرهنگی، دو طبقه اجتماعی و دو نوع طرز تفکر متفاوت، سرگردان مانده است» (گوشه‌گیر، ۱۳۷۴: ۸۴۶-۸۴۵).

ویژگی بارز مادر هستی و دیگر زنان طبقه او که در داستان آمده، مصرف‌گرایی و غربزدگی است و تمام دغدغه‌های این زنان تقلید از شیوه پوشش و آرایش غرب است.

«شکل اصلی بینی‌اش را هستی به یاد نداشت این بینی سه بار عمل شده بود تا عین بینی الیزابت تیلور از کار در آمده بود... پیچ و تاب‌های آن موهای زرین که تا سر شان‌اش می‌آمد، حاصل دست‌های ورزیده فرهاد، آرایشگر معروف شهر بود که تمام زن‌های مکش مرگ مای تهران برای وقت گرفتن از او سر و دست می‌شکستند» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۱۶).

و همچنین تصویر مهمانی به سبک مصرف‌مدن در خانه مردان تسلیمی که همسری آمریکایی دارد. در این مهمانی شاهد رقص و پایکوبی جوانان آمریکایی در تالار پر از دود سیگار همراه با بوی عطرهای جورواجور، بوی تریاک، آهنگ جاز، خم و راست شدن، کشیدن ال اس دی و حشیش و ماری جوانا و گراس و رواج هیپی‌گری (همان: ۱۹۹). هستی در این میانه جایگاه دوگانه و سرگردانی میان سنت و مدرنیته را تجربه می‌کند و بدین جهت نماد شاخص سرگردانی نسل جوان در مقابله با سنت و مدرنیته است. «آیا هستی در ته دل، جهانی را که مادرش در آن می‌زیست، ترجیح می‌داد؟ آیا دنیای مادرش درهایی را به روی او می‌گشود که در زندگی با مادربزرگ، امکان دسترسی و گشایش چنان درهایی نبود؟ اما هستی که آن درها و آدم‌های پشت آن درها را گروه بورژوازی مصرف‌کننده تو خالی می‌دانست» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۱۶).

بازتاب ازدواج سنتی و مدرن و به اصطلاح خود هستی، زن نو؛ به وفور در رمان بازتاب یافته است. سیمین دانشور در نقش استاد هستی، در رمانش حضور دارد و به نوعی الگوی هستی در تفکر و دیدگاه زن نو و ازدواج مدرن است. در واقع سیمین، نمونه زنی مدرن است که توانسته است با درک و دریافتی مدرن از زندگی، یک الگوی عملی و قابل توجه برای هستی باشد. «هستی به مادرش می‌گوید چند بار بگویم از ازدواج سنتی بیزارم... اگر مراد از من خواستگاری نکرد خودم قدم پیش می‌گذارم... او تنها مردی است که می‌دانم مرا استثمار نمی‌کند. به من امکان می‌دهد که زن نوی که می‌خواهم بشوم. مامان عشی به فارسی گفت: مگر زن، نو و کهنه دارد؟ سیمین یک روز سر کلاس چقدر درباره زن این باد و آن مباد کرده بود...» (همان: ۱۵-۱۴).

چگونگی ورود سیمین دانشور در این دو داستان، و نگاه او به مدرنیته، نمایانگر درک کلی مردم جامعه از مدرنیته است؛ یعنی، تلقی آن‌ها از مدرنیته را نشان می‌دهد؛ اینکه مردم جامعه مدرنیته را در چه سطحی درک کرده‌اند و اصلاً دریافت آن‌ها از مدرنیته درست است.

«درگیری ذهنی هستی، در طول داستان در انتخاب میان زندگی شخصی و فردی و زندگی اجتماعی خود است. این دو انتخاب که هر یک لزوماً بر دیگری تأثیر می‌گذارد، به طور نمادین بیانگر وضعیت زنان جوانی است که به دلیل جایگاه جنسیتی خود، بیشترین تجربه این دوگانگی را دارند. انتخاب یک زن جوان به عنوان شخصیت اصلی نیز، شاید به خاطر توجه نویسنده به کانونی بودن جایگاه زنان، در تقابل سنت و مدرنیته باشد (عاملی رضایی، ۱۳۸۹: ۲۲۹۶). از این رو در دو داستان، با تقابل سنت و

مدرنیته روبرو هستیم و اینکه زنان در تقابل سنت و مدرنیته و چالش و تردید در جانشینی هویت مدرن به جای هویت سنتی دچار دوگانگی و بحران هویت می‌شوند.

۵-۲- غربزدگی و غرب‌گرایی

تقلید از فرهنگ غرب و فاصله گرفتن از هویت ملی و ایرانی، در این دو رمان به برجستگی نشان داده شده است. گفتگوی مراد و هستی: «متاسفانه فرهنگ و سیاست ما، فرهنگ و سیاست مستقلی نیست... مونتاژ» (دانشور، ۱۳۸۰: ۱۰۰-۹۹). «صدای استاد مانی: ... این بناها چیست که می‌سازند؟ هیچ کدام هویت ایرانی ندارد. می‌شود از غرب الهام گرفت اما با تکیه بر پشتوانه سنت‌های خودمان. مقلد نباید بود. کویسم و سوررئالیسم چه ربطی به نقاشی ما دارد؟» (همان: ۲۴۴).

بر همین اساس گفتگوی هستی با سلیم پیرامون غربزدگی: «هنوز که هنوز است کشورهای استعمارزده از غرب تقلید می‌کنند. این کشورها می‌خواهند دنیای غرب همانطور که هست بماند. تقی‌زاده می‌گفت: ایران بایستی غربی بشود» (همان، الف: ۳۱). و همچنین تدریس به سبک مکتب‌های غربی «بیژن گفت: ... به من گفته‌اند که روش آموزش عین آمریکاست و به شیوه واحدی و مکتب‌های هنری که تدریس می‌شود مکتب‌های غربی است» (همان: ۱۱۹). «بیژن گفت: شنیده‌ام بیشتر استادان دانشکده‌ها درس خوانده‌های کشورهای خارجند. هستی زهرخندی زد و گفت: و یک راه آسان دیگری برای بریده شدن آدم‌ها از هویت و خصلت ملی خودشان» (همان: ۱۲۰). شواهد نشان می‌دهد، شخصیت‌ها با مواجه شدن با فرهنگ غربی، به تدریج فرهنگ، دیدگاه و رفتار آن‌ها نیز دستخوش تغییر و تحوّل شده، آن‌ها با روی آوردن به غرب‌گرایی و غرق شدن در ظواهر آن، تنها به پوسته ظاهری آن بسنده کرده‌اند. در نتیجه بین فرهنگ غربی و فرهنگ خودی گسستی عمیق مشاهده می‌شود و افراد از وضعیتی که در آن هستند احساس سرگستگی می‌کنند.

در یک گفتگوی بین سلیم و مراد که رهایی از این سرگردانی را خارج شدن از سردمداری غرب می‌داند. «مراد گفت: حاصل این حرف‌ها و سخن‌ها به صورت نمد درآوردن آدم‌هاست. نظیر نمدهایی که زیر پای ماست. هر چه چوبش بزنی فقط گرد و خاکش را گرفته‌ای و تازه آدم‌ها را از سرگردانی در نیاورده‌ای، تشویق‌شان کرده‌ای که سرگردان‌تر بشوند. سلیم پرسید: پس به نظر تو راه رهایی چیست؟ از سردمداری غرب خارج شدن» (همان: ۳۲۵-۳۲۴).

۵-۳- نفوذ مکتب‌های فکری مدرن

یکی از وجوه سرگردانی و سرگستگی فرهنگی در رمان، بازتاب مکتب‌های فکری، ایسم‌های مختلف و ایدئولوژی‌زدگی است که نویسنده عمدتاً جریان‌ات روشنفکری، و تفکرات غالب آن دوران را از طریق گفتگوی بین شخصیت‌ها بیان می‌کند. چنانکه در یک گفتگوی طولانی بین هستی و سلیم به طرح مسائلی چون اومانیسم، محدودیت انقلابی، شیطان‌زدگی، رنسانس و ... می‌پردازد. «سلیم گفت: بایستی خدا را از نو بشناسیم. بایستی تاریخ نوی بسازیم. در تحوّل رنسانس شیطان خودش را وارد تاریخ کرد. وظیفه ماست که شیطان را برانیم... هستی گفت: به عقیده من دوران نوزایی یا به قول شما رنسانس بزرگترین تحوّل بشری است. یک نقطه عطف در تاریخ بشر، انسان‌گرایی رنسانس جالب توجه‌ترین پدیده‌ایست که بشر به آن رسیده» (دانشور، ۱۳۸۰، الف: ۳۱).

«سلیم گفت: اومانیت به، اومانیسیم نه. انسان چه چپ، چه راست و چه میانه‌رو. باید اول انسان باشد و انسان دوست. نطفه استعمار و استثمار در بقیه کشورهای جهان از اومانیسیم غرب بسته شد» (همان: ۳۱). دانشور از لابه‌لای گفتگوی شخصیت‌ها، بیهودگی و پوچی انسان مدرن را به تصویر می‌کشد و آن را ناشی از هیاهوی جریان انفورماتیکی و غرق شدن در چرخه فناوری و صنعت می‌داند.

«هستی گفت: بشر فعلی دارد هیچ و پوچ می‌شود. دارد آخرین مرحله صنعت را می‌پیماید. دارد عصر انفورماتیک را مزه مزه می‌کند. بشر فعلی در حال انفجار است. انفجاری بدتر از ایلغار مغول. به عقیده من آخر تمدن بشر فرارسیده است. تأملی کرد و افزود: عصر ما عصر کافکایی است. بازتاب ناهشیار افسرده و شخصیت بی‌تاب کافکاست. سلیم لبش را گزید و گفت: درد بشریت فرارسیدن عصر انفورماتیک نیست درد بشریت شیطان‌زدگی است» (همان: ۳۳-۳۲).

نفوذ نظام سرمایه‌داری و مؤلفه‌های مربوط به آن در رمان، ذهنیت شخصیت‌های روشنفکر رمان را تحت شعاع قرار داده است. سلطه نظام سرمایه‌داری، منجر به نادیده انگاشتن خدا و دین از زندگی شده و ظهور انسانی است که معنای زندگی را از دست داده و دچار سرگشتگی و از خودبیگانگی شده است.

«سلیم گفت: مارکسیسم هم نوعی غریزدگی است همان غریزدگی که به عقیده من از رنسانس شروع شده است.... و گفت: مارکسیسم مدرنیته را قبول دارد بنابراین دین می‌شود افیون بشر. من به اینکه خدا نادیده گرفته شود و پرولتاریا جهان را مال خودش بداند موافق نیستم. در ضمن یقین دارم که دوام امپریالیسم غرب هم راه درمان نیست. چه مارکسیزم، چه ارتجاع سپاه، چه الکلیسم و چه تأکید بر مسائل جنسی» (دانشور ۱۳۸۰ الف: ۳۵).

هستی تحت تأثیر مطالعاتی که داشته و آموزه‌های اساتید خود و گرایشاتی که دارد به مخالفت برمی‌خیزد و شالوده‌ایی از تفکرات مدرن را بیان می‌کند. در واقع هدف اصلی نویسنده از طرح این ایسم‌ها و مکاتب فکری این است که نشان دهد بخشی از سرگردانی و سرگشتگی شخصیت‌های رمان حاصل همین ایدئولوژی‌هاست. همچنانکه از زبان هستی آن را بیان می‌کند. «جنگ سرد میان روشنفکران جهان سوّم گسستگی ایجاد کرده که همه‌شان دچار سوء تفاهم تاریخی شده‌اند. نمی‌دانند مارکسیست را انتخاب کنند یا سرمایه‌داری را این جدال هم تمام می‌شود احتمالاً بی‌آنکه نقشی در آن داشته باشند» (همان، ب: ۱۷۱).

بارزترین جلوه این سرگردانی، شخصیت اصلی داستان (هستی) است که در دوره مورد بحث، تحت تأثیر نفوذ این تفکرات در بین جوانان، دچار ایسم‌ها و ایده‌های متفاوت شد. از آنجا که هستی، با افرادی با عقاید مختلف سرکار دارد بحران‌های فکری و اندیشه‌های غرب مدرن تأثیر زیادی بر شخصیت سرگشته و سردرگم وی داشته است. «من قاطی پاتی هستم. گاهی فکر می‌کنم چپ انسان دوستم و هوادار خلیل ملکی و گاهی فکر می‌کنم به قدرت تحرک مذهب معتقدم و پیرو جلال آل احمد، یا به قول شما به دینامیزم مذهبی. گاهی فکر می‌کنم تنها به هنر رو بیاورم، با برداشت درست سیاسی و اجتماعی، اما چه برداشتی درست است؟ نمی‌دانم» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۸۷). در این پاره سردرگمی و بحران هویت، محصول فلسفه‌های نوظهور است که همزمان با ناملایمات اجتماعی و همچنین پیشرفت‌های تکنولوژیکی تشدید یافته است.

۵-۴- تقابل اعتقادات مذهبی و عدم اعتقاد به خدا

یکی دیگر از شرایط فرهنگی حاکم بر رمان، تناقض اعتقادات مذهبی، عرفان، اعتقاد به خدا و عدم باور به او، نهیلیسم، پوزیتیویسم و شیطان‌زدگی است که هستی (شخصیت اول رمان) را بر سر دو راهی بحران و سرگشتگی گذاشته است. «سلیم گفت: بایستی خدا را از نو بشناسیم. بایستی تاریخ نوی بسازیم. در تحوّل رنسانس شیطان خودش را وارد تاریخ کرد. وظیفه ماست که شیطان را برانیم...» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۳۱). «سلیم گفت: شیطان فردی داریم و شیطان جمعی. در دوره ما شیطان جمعی است، تمام کره زمین را فراگرفته، بشر امروز خودش را خدا می‌داند. این هم خودش نوعی شیطان‌زدگی است» (همان: ۳۳).

دانشور اندیشه پوزیتیویستی را که نتیجه علم‌گرایی افراطی است و مابعدالطبیعه و متافیزیک را طرد و تخطئه می‌کند، بدین شکل در رمان بازتاب داده است:

«اشکال غرب این است که خیال می‌کند بدن انسان شبیه یک ماشین است و از بیشتر اسرار قلب و مغز انسان هم می‌شود باخبر شد. روان‌کاوان هم بیماران را وامی‌دارند که عقده‌گشایی کنند، در زندگی عادی هم همین ابزار را تجویز می‌کنند. نتیجه‌اش افسارگسیختگی، ولنگاری جنسی، خشونت، سیاست‌بازی و مواد مخدر است. اما شرق یاد می‌دهد که بر خود مسلط باشیم و عشق بورزیم و خود را در راه خدا فدا کنیم» (همان: ۱۰۰).

شکل‌گیری موج علم‌گرایی و آموزه‌های پوزیتیویسمی در قرن نوزدهم، باعث جدا شدن انسان از ریشه‌های مذهبی و متافیزیکی خود شد و زمانی که انسان از منشاء مذهبی و فوق‌طبیعی خود جدا شد، انسان سرگشته تلقی می‌شود. بازتاب آن در رمان از زبان سلیم چنین بیان شده است: «بیشتر مردم دنیا مذهبی هستند بشر به متافیزیک، به یک پناهگاه، به یک پشتیبان آسمانی و رای قدرت‌های این جهانی نیاز دارد. به نظر من روی آوردن به مذهب و عرفان به طور خودجوش امری طبیعی است» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۳۲).

عدم اعتقاد و باور به وجود خدا در داستان همپای خداباوری پیش می‌رود که دلیلی آشکار بر بحران و سرگشتگی شخصیت‌هاست. «ای خدایی که هستی به تو اعتقاد دارد، ما را از جزیره سرگردانی نجات بده» (همان، ب: ۹۸). در پاره زیر خداباوری با شک مدرن درآمیخته است. در دیدگاه مدرن گزاره (من شک می‌کنم پس هستم) امری پذیرفتنی است که تقابل انسان در برابر پروردگارش با این شک به تقابل کشیده می‌شود. نام (هستی) در این پاره، از این منظر نمادین است: «مراد سر به آسمان برمی‌افزاید: ای خدا اگر واقعا هستی، هستی مرا نجات بده... هستی چشم گشود. مراد سر به آسمان کرد و گفت: پس تو هستی. هستی پرسید: موحد شدی؟... مراد گفت: به کلی گم شده‌ایم. نه مراد گم نشده‌ایم. تازه خودمان را پیدا کرده‌ایم... کی بود که گفت: علم با اخلاق، سرگردانی نمی‌آورد» (دانشور، ۱۳۸۰ اب: ۹۸-۹۷). شک و تردید به وجود خداوند و نفوذ باورهای نیهیلیستی در رمان، شخصیت‌ها را دچار دوگانگی و سرگشتگی کرده است.

«مرتضی عقیده داشت که بی‌خدایی را باید از جبهه حذف کرد،... وقتی بی‌خدایی را مطرح کنیم توده‌ها را از دست می‌دهیم. ستیزه طبقاتی را مهم می‌دانست و می‌گفت: اگر این ستیزه به موفقیت برسد دیگر دین افیون آدمی نیست» (همان: ۱۰۴). جدال بین باور و ناباوری به خداوند، کماکان از زبان شخصیت‌های داستان بازتاب دهنده سردرگمی اعتقادی است. «پس آدم گیج شده نمی‌داند که چه کار باید بکند؟ یا به طبیعت خودش واگذارد که کارگشاست، یا مصلحت‌اندیشی بکند. راه‌های خدانامرئی است... داشت خودش را کشف می‌کرد بی‌آنکه بداند بحران به کشف هم می‌تواند بینجامد» (همان: ۲۱).

سلیم، سرگردانی هستی را یک حیرت عارفانه می‌داند «راهی که باید رفت، دور و دراز است؛ اما با همه حیرانی باید رفت؛ زیرا مطلوب مهم است» (همان: ۳۲۴). از نظر سلیم این حیرانی پاسخی به همه سرگردانی‌هاست. چون به گفته سلیم: «حیرانی آخرین مرحله علم و آخرین حد شناسایی است. صوفی در سلوک به جایی می‌رسد که تنها یک مو به حق فاصله دارد و اینجاست که سرگردان می‌شود. اگر این حجاب که به اندازه سرموئی است از میان برداشته شود، به حق واصل می‌گردد یعنی به مقام جمع الجمع می‌رسد» (همان: ۳۲۴). این حیرت و سرگردانی حتی خواب هستی را آشفته می‌کند. و حتی در عالم خواب دنبال پاسخی برای رفع سرگردانی است. هستی در خواب از جلال آل‌احمد می‌پرسد «آقای آل‌احمد شما به مهدویت انقلابی اعتقاد دارید؟ جلال می‌گوید: دست‌کم این را می‌دانم که کسی که به شهادت ایمان دارد دیگر سرگردان نیست» (همان: ۲۶۴).

از زمانی که انسان دنیای مدرن، در مورد اعتقاد به خالق و سرمنشاء هستی دچار شک و تردید شد و در دنیای مادی خود به جستجوی سرچشمه هویت خویش گشته، به چیزی جز سرگردانی و آشفتگی دست نیافته است.

۵-۵- تقابل دیدگاه مردسالار و فمینیسم

افکار فمینیستی از دیگر مباحث پربسامد حاکم بر نظام فرهنگی بازتابانده در رمان است که شخصیت اصلی رمان را در مسیر ازدواج با بحران و سرگشتگی مواجه کرده است. تقابل دیدگاه مردسالاری در برابر اندیشه‌های فمینیستی و برابری جنسیتی در این

دو رمان به طور برجسته‌ای به تصویر کشیده شده است. این دو رمان دانشور را می‌توان نماد بارزی از جنبش زنان و فمینیسم دانست. چنانکه عقاید تساوی‌طلبانه و فمینیستی، مدام از زبان هستی شخصیت اصلی داستان بیان می‌شود:

«می‌دانی سلیم من به یک معنا فمینیست هستم همین‌طور که هستم مرا می‌خواهی؟ گفت: با تمام وجودم می‌خواهم؛ اما فمینیسم انواع و اقسام دارد. فمینیسم غربی در آخرین تحلیل، حق مرد را می‌گیرد و به زن می‌دهد... اما یادم است از فمینیسم شرقی گفت: که در شرق بایستی حقوق زن را بالا ببریم تا هم‌سطح حقوق مرد بشود. حقوق زن چیست؟ حق ارث، حق طلاق، حق حضانت اطفال» (دانشور، ۱۳۸۰: ب: ۸۲).

سیمین دانشور می‌کوشد تا تجربیات زندگی خود را به عنوان یک زن، به خواننده منتقل کند و مهم‌ترین خواسته زنان، یعنی برخورداری از فرصت بیشتر برای خودشناسی و درک هویت واقعی خود در جامعه و خانواده را به خوبی انعکاس دهد.

یکی از مؤلفه‌های مهم ادبیات فمینیستی، مبارزه با مردسالاری است. مردسالاری نظامی است که در آن مردان به نوعی زنان را زیر سلطه دارند. این سلطه گاهی تمام اختیارات را از زن سلب می‌کند و زنان چشم و گوش بسته تابع اوامر مردان قرار می‌گیرند که دانشور تصویر نمادین آن را به صورت میمون‌های کور شو، کر شو و لال شو در رمان انعکاس داده است.

«سلیم گفت: واقعاً آن‌جا، جای شما نبود، هستی فکری کرد از حالا تحمل کردن... هستی به تلخی گفت: میمون‌های رازگو، کور شو، کر شو، لال شو. سلیم پرسید چگونه است آن حکایت؟ روزی استاد مانی تصویر میمون‌های سه‌گانه را روی پرده سینمای کلاس نشان داد. یک اثر معروف هنری هندی است، به صورت مجسمه، یکی از میمون‌ها دست روی چشمش گذاشته، یکی دست روی گوشش و آخری دست روی دهانش. وصف حال زن‌ها در دنیای کوچک ما» (همان، الف: ۷۵).

دانشور، نسبت به دیدگاه مردسالار معترض است و در حال کوشش برای رهایی از این وضعیت است.

وابستگی اقتصادی زن به مرد نیز یکی دیگر از دلایل سلطه مردان بر قشر زنان است که در رمان توجه زیادی به آن شده است. هستی برای مقابله با این سلطه، مدام دم از استقلال مالی می‌زند «فرخنده راست می‌گوید: سلیم مردسالار است. آن روز در پارک مرا متقاعد کرد که دست از شغلم بردارم. من از استقلال مالی حرف زدم. پرسید چه استقلالی؟ گفت که احتیاجی به پول آن شغل ندارم. من از تساوی حقوق مرد و زن حرف زدم و در اجتماع بودن» (دانشور، ۱۳۸۰: ب: ۸۱). «من آن روز در پارک چیز بدی نگفتم. گفتیم: به حفظ هویت زنانه و در عین حال مشارکت در اجتماع و استقلال مالی زن عقیده دارم» (همان: ۱۱۴). هستی معتقد است که نتیجه سلطه اقتصادی مرد، استثمار هر چه بیشتر زنان است از این رو مایل است تا به کار خود در بیرون از خانه ادامه دهد که با مخالفت سلیم مواجه می‌شود.

«یک مسأله دیگر، شما می‌خواهید بعد از ازدواج به کارتان ادامه بدهید؟ البته. چرا؟ برای استقلال مالی... نتیجه

سلطه اقتصادی مرد، استثمار هر چه بیشتر زن است. سلیم گفت: بیشتر مردهای ایرانی دست کم صدی هفتادشان آمادگی تحمل استقلال اقتصادی زن را ندارند، یعنی دلیلی را که زن به دنبال استقلال مالی رفته تحمل نمی‌کنند. این را از من بشنوید شما خیال می‌کنید اگر استقلال مالی داشته باشید، کمتر استثمار می‌شوید؟» (دانشور، ۱۳۸۰: الف: ۴۱).

یکی دیگر از مباحث فمینیستی پربسامد در رمان، شکستن سد جنسیت و برابری اجتماعی زن و مرد به طور مساوی است. «من که سر در نیآوردم؛ اما گفت: شکستن سد جنسیت؛ یعنی برابری جنسیت. یعنی همه از زن و مرد در اجتماع به طور مساوی در همه کارها شرکت داشته باشند. یعنی زن فقط معشوقه، روسپی، مادر، خانه‌دار، شوهردار نباشد. زن هم مثل مرد مبارزه کند.

زندان برود» (همان، ب: ۲۷). بیان دیدگاه فمینیستی و تساوی طلبانه، تلاشی برای کشف هویت و جایگاه زنان در جامعه مردسالار است که به صورت انتقاد و اعتراض به اقتدار و سلطه مردان و مردسالاری در رمان نمود پیدا می‌کند.

این تغییر دیدگاه و دوگانگی ارزشی زنان در جوامع مردسالار، هستی را دچار بحران و سرگشتگی در مسیر ازدواج و انتخاب همسر کرده و مدام با خود جدالی درونی دارد «آیا دارم خودم را فرسوده و تباه می‌کنم؟ آیا این راه که می‌روم به ترکستان است؟ آیا سازه‌های که سلیم و مراد می‌زنند ساز چپ است؟ چپ اندر قیچی؟ چطور است هر دو را رها کنم و... راه شانه بالا انداختن را یاد بگیرم و در تنهایی و به تنهایی خندیدن را تمرین کنم؟» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۱۷۶-۱۷۵). «... ته قلبم راضی به اسارت شوهر نیست. سر بزنگاه به همش می‌زنم. خودم هم نمی‌فهمم چه می‌کنم؟ شاید به خودم هم دروغ می‌گویم. مگر همه باید شوهر بکنند؟ عقده‌های سرکوفته؟ چرا سرکوفته؟ مهار شده» (همان، ۲۵۴).

سلیم در مورد تردید هستی به جواب خواستگاری می‌گوید: «گاهی فکر می‌کنم شما فاقد تعادل روانی هستید، گاهی فکر می‌کنم زن بیرحمی هستید... هستی در جواب سلیم گفت: من نه بیمار روانی‌ام و نه بی‌رحم. فقط نمی‌دانم چه می‌خواهم و چه نمی‌خواهم؟» (همان: ۱۹۷-۱۹۶). زمانی که فرد به شناخت درستی از خود نمی‌رسد دچار بحران و چالش می‌گردد و این زمانی اتفاق می‌فتد که زوایای مختلف هویت فرد در مقابل هویت‌های دیگری قرار گیرد. همچنان که هستی در تصمیم‌گیری برای ازدواج دچار چالش و دوگانگی شده است. در این راستا هر چیزی ممکن است بر این آشفتگی و سردرگمی هستی بیفزاید حتی خواندن ترجیع‌بند با ضرباهنگ...

«مضمون شعر چنین بود که دختری بالغ می‌شود و نمی‌فهمد کجا به کجاست؟ شوهر می‌کند، باز نمی‌فهمد. بچه‌ها یکی پس از دیگری از سر و کولش بالا می‌روند، باز هم نمی‌فهمد. می‌روبد و می‌شوید و می‌دوزد و می‌خرد و می‌پزد و باز نمی‌فهمد کجا به کجاست؟ و هستی می‌اندیشد که آیا تمام طول تاریخ ما مصداق این ترجیع‌بند نبوده است که هیچ‌گاه نفهمیده‌ایم کجا به کجاست؟» (همان، ب: ۱۸۵).

هستی همواره در حال کندوکاو برای رسیدن به شناخت خود است و گاهی آن را از دیگران جستجو می‌کند: «شاید فرخنده بتواند حالی‌ام کند که کی به کی هست و کجا به کجا؟ شاید با نظم دادن به تمام دانش‌هایی که از این و از آن فراگرفته‌ام، راه به جایی بردم. شاید سرنخی به دستم آمد. شاید هم دست به یک خانه تکانی ذهنی زدم و خودم به جایی رسیدم به هر جهت زندگی دالانی است دراز یا کوتاه و به زندگی ابدی منتهی می‌شود چه بهتر که از این دالان دانسته گذر کنیم» (همان: ۷۷). گفتگوی درونی هستی با خویش، سرگشتگی و فرایند خویش‌شناسی وی را برای خواننده آشکار می‌کند. و نیز سوالاتی که ذهن هستی را به خود مشغول داشته، تماماً بیانگر کوشش و تلاشی، در جستجوی هویت خویش است.

هم‌چنان‌که قبلاً گفته شد، تغییر ارزش‌های سنتی و جایگزینی ارزش‌های تازه، زنان را بیش از مردان تحت تاثیر قرار می‌دهد، و بیش از آنان سردرگم و خودباخته می‌شوند. «سلیم گفته بود: همه‌مان ماسک می‌زنیم. و شما زن‌ها چند تا ماسک روی هم. تظاهر می‌کنید که خوشبختید؛ اما دلتان خون است... دنیای ما یک بالماسکه...» (همان، الف: ۲۹۳). سلیم، راه حلی برای بحران‌های چندگانه هستی پیشنهاد می‌کند. «سلیم گفت: هستی خانم بایستی با خودشان کنار بیایند. فعلاً میان هنر و سیاست و عشق و کارمندی اداره و کفر و ایمان در نوسانند... گفت: هستی خانم نمی‌دانند چه می‌خواهند، اگر من جای هستی خانم بودم، زنانگی و هنر را انتخاب می‌کردم، عشق و هنر خواهران توأم‌اند. برای زن هنرمند، مسأله زن بودن مطرح نیست، هم مردها و هم زن‌ها قبولش دارند و بنابراین با مرد مساوی است» (دانشور، ۱۳۸۰ الف: ۲۹۲). هستی دارای موقعیت‌های متناقضی است که منجر به شکل‌گیری منش متناقض در او می‌شود. در واقع سردرگمی و رفتارهای متضاد او به سرگردانی جهان اجتماعی‌اش برمی‌گردد.

هویت زمانی که انسان با غیر (دیگری) مواجه شود، معنا می‌یابد؛ فرهنگ دیگر، طرز تفکرهای دیگر، شیوه زندگی دیگر و...؛ بنابراین زمانی که انسان با دیگری و عوامل هویت‌ساز جدید مواجه نشده، بحران هویت محلی از اعراب ندارد.

۶- نتیجه

در رمان‌های جزیره سرگردانی و ساریبان سرگردان، واقعیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی سال‌های قبل از انقلاب اسلامی و سال‌های آغازین انقلاب تا آغاز جنگ تحمیلی، تصویر شده که با زمینه سرگشتگی و سرگردانی و بحران هویت زنان همراه است. شخصیت اصلی این دو رمان دانشور، زنی سرگشته و در واقع بدون هویت یک‌پارچه و منسجم است و این آشفتگی و سرگشتگی، بازتاب سرگشتگی انسان در عصر مدرن است که شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی او را تبدیل به آمیزه‌ای از بحران‌های هویتی کرده است.

بارزترین وجه سرگردانی و سرگشتگی سیاسی-اجتماعی در رمان، تصویر زندگی اشراف و مرفه در مقابل فقر و محرومیت می‌باشد و از مهمترین تحولات فرهنگی مؤثر بر بحران هویت در این دو رمان، بحران‌ها و تضادهای فرهنگی، مانند: تقابل سنت و مدرنیته، غربزدگی و غربگرایی، نفوذ مکتب‌های فکری مدرن، تقابل اعتقادات مذهبی و عدم باور به آن، تقابل دیدگاه مردسالار و فمینیسم، که همه به نوعی بر بحران هویت و سرگشتگی زنان به ویژه شخصیت اول رمان، تأثیر بسزایی گذاشته است.

منابع

۱. احمدی، بابک، ۱۳۷۷، معمای مدرنیته، تهران: نشر مرکز.
۲. حسن‌لی، کاووس؛ سالاری، قاسم، ۱۳۸۶، نشانه‌های فمینیسم در آثار سیمین دانشور، مجله مطالعات زنان، سال پنجم، شماره یک، صص ۵-۲۵.
۳. دانشور، سیمین، ۱۳۸۰ (الف)، جزیره سرگردانی، تهران: خوارزمی.
۴. دانشور، سیمین، ۱۳۸۰ (ب)، ساریبان سرگردان، تهران: خوارزمی.
۵. رفعت‌جاه، مریم، ۱۳۸۹، سیر تحول مفهوم سوژه و هویت در نظریه فرهنگی، فصلنامه مطالعات فرهنگی دانشگاه تهران: نشریه برگ فرهنگ، صص ۱۱۸-۱۲۹.
۶. زمیل، جورج، ۱۳۸۰، تضاد فرهنگ مدرن، ترجمه هاله لاجوردی، فصلنامه ارغنون، ش ۱۸.
۷. عاملی‌رضایی، مریم، ۱۳۸۹، نقد جامعه‌شناختی رمان جزیره سرگردانی، پرنیان سخن، مقاله‌های پنجمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، صص ۲۲۸۹-۲۳۱۱.
۸. قنبری، بیتا؛ دائی‌زاده جلودار، امین، ۱۳۹۵، تحلیل جامعه‌شناختی آثار سیمین دانشور، مجله جامعه‌پژوهشی فرهنگی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال هفتم، شماره چهارم، صص ۱۳۱-۱۵۷.
۹. کریمی، رقیه، ۱۳۹۰، نقد و تحلیل رمان ساریبان سرگردان سیمین دانشور، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی ابراهیم رنجبر، دانشگاه محقق اردبیلی.
۱۰. گوشه‌گیر، عزت‌السادات، ۱۳۷۴، نگاهی به جزیره سرگردانی، مجله ایران‌شناسی، شماره ۴، سال هفتم، صص ۸۴۴-۸۴۸.
۱۱. گیدنز، آنتونی، ۱۳۸۴، چشم‌اندازهای جهانی، ترجمه محمد رضا جلالی‌پور، تهران: طرح نو.
۱۲. لوکاج، گئورگ، ۱۳۹۷، نظریه‌های رمان، ترجمه حسن مرتضوی، تهران: انتشارات اشیان.

۱۳. مرادپور نوده پشنگی، فائزه، ۱۳۹۱، تبیین تحول هویت جنسیتی - اجتماعی شخصیت‌های زن در داستان‌های سیمین دانشور، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی زینب نوروزی، دانشگاه بیرجند.
۱۴. مرادی‌پور، فاطمه، ۱۳۹۰، تحلیل ساختاری و محتوایی جزیره سرگردانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی محمد رضا عمران‌پور، دانشگاه اراک.
۱۵. مهرور، زکریا، ۱۳۸۳، «سیمین دانشور و جزیره سرگردانی» بر ساحل جزیره سرگردانی: جشن‌نامه سیمین دانشور، تهران: سخن، صص ۵۳۴-۵۲۵.
۱۶. میرعابدینی، حسن، ۱۳۷۷، صد سال داستان‌نویسی ایران ج ۱ و ۲، تهران: نشر چشمه.
۱۷. میرعابدینی، حسن، ۱۳۸۳، صد سال داستان‌نویسی ایران ج ۳ و ۴، تهران: نشر چشمه.